

Η Εκπαιδευτική Δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη (1830-1878)

Νικόλαος Τσουρής

Δάσκαλος

Περίληψη: Η μελέτη αυτή παρουσιάζει την ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη Θράκη και πιο συγκεκριμένα στο βιλαέτι της Αδριανούπολης κατά την περίοδο 1830-1878, δηλαδή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου. Γίνεται αναφορά στις ιδεολογικές, πολιτικο-κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επηρέασαν το εκπαιδευτικό εγχείρημα, στους φορείς που είχαν την ευθύνη για τη διαχείρισή του, καθώς και στην δομή, την οργάνωση, τις μεθόδους διδασκαλίας και το πρόγραμμα σπουδών.

Λέξεις-κλειδιά: Θράκη, βιλαέτι Αδριανούπολης, ελληνορθόδοξη εκπαίδευση, μέθοδος διδασκαλίας, πρόγραμμα σπουδών, Οικουμενικό Πατριαρχείο, Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι

Ιστορικό Πλαίσιο

Σκοπός αυτής της μελέτης¹ είναι να σκιαγραφήσει την εκπαιδευτική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη και ειδικότερα στο βιλαέτι της Αδριανούπολης κατά την περίοδο 1830-1878, δηλαδή από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τη Συνθήκη του Βερολίνου, δύο σημαντικούς σταθμούς στο βαλκανικό πολιτικό γίγνεσθαι με καθοριστικές επιπτώσεις στο μέλλον των ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Αμέσως μετά την ίδρυσή του, το ελληνικό εθνικό κράτος, εντός του οποίου ένα τμήμα του ελληνικού έθνους απέκτησε πολιτική υπόσταση, άρχισε να διεκδικεί το ρόλο του υπερασπιστή των συμφερόντων των ελληνικών πληθυσμών που παρέμεναν εκτός των ορίων του. Συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1840, η επίσημη εξωτερική πολιτική του νεοσύστατου βασιλείου προσανατολίστηκε προς την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, βάσει της οποίας τα εδάφη, εκτός των συνόρων, που κατοικούνταν από ελληνικούς πληθυσμούς έπρεπε να ενωθούν με τον εθνικό κορμό ώστε να υπάρξει ταύτιση πολιτικής και εθνικής οντότητας. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η υλοποίηση αυτού του οράματος προσέβλεπε στη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας», στην ενσωμάτωση δηλαδή όλων των περιοχών που θεωρούνταν ως «αλύτρωτες», συμπεριλαμβανομένης και της Θράκης.²

¹ Η μελέτη αυτή αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ενός κεφαλαίου του βιβλίου του συγγραφέα με τίτλο *Η Ελληνορθόδοξη Εκπαιδευτική Δραστηριότητα στο Βιλαέτι της Αδριανούπολης (19^{ος} αιώνας)*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις ΖΗΤΗ, 2015.

² Ο όρος Μεγάλη Ιδέα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Κωλλέτη στις 14/1/1844 σε μια αγόρευσή του στην Εθνοσυνέλευση σχετικά με το ζήτημα των ετεροχθόνων. Για τις ποικίλες ιδεολογικο-πολιτικές της εκφάνσεις. Βλέπε: Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σελ. 257 κ.ε., Α. Στουραϊτή και Α. Καζαμιάς, *Οι Φαντασιακές Τοπογραφίες της Μεγάλης Ιδέας: Το Εθνικό Έδαφος ως Ουτοπία*, στο Ν. Διαμαντούρος, Θ. Δραγώνα, C. Keyder (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Εκσυγχρονιστικές Γεωγραφίες και Χωρικές Αντιλήψεις του Έθνους*, (μετ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα 2012, σελ. 25-65.

Κατ' αυτόν τον τρόπο αναδύθηκε ως εθνικό κέντρο η Αθήνα, η πρωτεύουσα του ελεύθερου βασιλείου, η οποία άρχισε να διεκδικεί ισότιμο, αν όχι πρωτεύοντα, ρόλο στις εξελίξεις αναφορικά με τα ζητήματα των υπηκόων του οθωμανικού κράτους. Η στάση αυτή προκαλούσε διαφωνίες με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και το φαναριώτικο περιβάλλον, δηλαδή τους μέχρι τότε αποκλειστικούς «διαχειριστές» αυτών των ζητημάτων.³ Αυτές οι τριβές, σε αρκετές περιπτώσεις κατά τη διάρκεια του β' μισού του 19^{ου} αιώνα πήραν τη μορφή ανταγωνισμού ή ακόμα και σύγκρουσης, για δύο βασικούς λόγους: 1) λόγω της θρησκευτικής, οικονομικής και πνευματικής υπεροχής της Κωνσταντινούπολης απέναντι στην ελληνική πρωτεύουσα και 2) λόγω του διαφορετικού ιδεολογικού τους προσανατολισμού. Ενώ η Αθήνα προωθούσε το ιδεώδες της «Μεγάλης Ιδέας», το Πατριαρχείο εμφορούνταν από αυτό της οικουμενικότητας, σύμφωνα με το οποίο ήταν ο θρησκευτικός και πνευματικός ηγέτης όλων των ορθόδοξων πληθυσμών επί οθωμανικού εδάφους.⁴

Η δεύτερη σημαντική εξέλιξη, η οποία εκδηλώθηκε μια δεκαετία περίπου μετά την πρώτη, αφορούσε την προσπάθεια εσωτερικής αναδιοργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέσω της εφαρμογής μεταρρυθμίσεων. Συγκεκριμένα το 1839 ο Σουλτάνος Αμπντούλ Μετζίντ εξέδωσε το αυτοκρατορικό διάταγμα γνωστό ως Χατί Σερίφ Γκιουλχανέ εξαγγέλλοντας σειρά μεταρρυθμιστικών μέτρων και εγκαινίασε μια περίοδο γνωστή με τον όρο Τανζιμάτ (1839-1876). Το διάταγμα πρόβλεπε το σεβασμό της τιμής και της περιουσίας όλων των υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκευματος, την κατάργηση του συστήματος εκμίσθωσης των φόρων, ένα δικαιότερο σύστημα στρατολογίας, αλλαγές στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης και κυρίως την πολιτική και θρησκευτική ισότητα μεταξύ όλων των υπηκόων, μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων.⁵ Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνταν και ένα δεύτερο διάταγμα, το Χάτι Χουμαγιούν, το οποίο εκδόθηκε το 1856 λίγο πριν την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων με τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου.⁶

Σύμφωνα λοιπόν με την επιχειρούμενη αναδιοργάνωση, δόθηκε η δυνατότητα στις θρησκευτικές κοινότητες να εκπροσωπούνται διαμέσου των εκκλησιαστικών τους αντιπροσώπων στα διοικητικά συμβούλια των βιλαετιών, των σαντζακίων και των καζάδων, με το «Νόμο περί Βιλαετιών» του 1864, καθώς και σε μια σειρά από άλλους διοικητικούς και δικαιοδοτικούς θεσμούς και όργανα.⁷ Όσο αφορά την τοπική κοινοτική οργάνωση των Ελληνορθόδοξων της Θράκης, αυτή συγκροτήθηκε με βάση

³ Μετά την κατάργηση του σερβικού Πατριαρχείου του Ιπέκ και της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας το 1766 και 1767 αντίστοιχα και σε συνδυασμό με την defacto επιρροή που ασκούσε στα άλλα τρία Πατριαρχεία της Ανατολής, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης είχε αναδειχθεί σε αδιαμφισβήτητο θρησκευτικό και πνευματικό ηγέτη όλων των Ορθόδοξων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δηλαδή του Ορθόδοξου Millet (RumMilleti). Βλέπε: Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους Προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Αθήνα 1998, σελ. 227.

⁴ Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Αλύτρωτος Ελληνισμός. Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878)*, Αθήνα 1996, σελ. 13-14.

⁵ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί Λαοί. Από την Τουρκική Κατάκτηση στην Εθνική Αποκατάσταση (14^{ος}-19^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 158-159, Ε. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, σελ. 105.

⁶ Σπ. Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Από την Οθωμανική Κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 117-120.

⁷ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού ΘΡΑΚΗ*, εκδ. δ', Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 127.

τρία σώματα στα οποία προέδρευε ο τοπικός μητροπολίτης ή ο επίσκοπος: τη δημογεροντία, την εφορία, η οποία ήταν υπεύθυνη για την εποπτεία και τη συντήρηση των σχολείων, και τις διάφορες επιτροπές των ενοριών.⁸

Κατά την περίοδο του Τανζιμάτ η εκπαίδευση στην οθωμανική αυτοκρατορία εισήλθε σε φάση εκκοσμίκευσης. Το 1869 θεσπίστηκε ο νέος Κανονισμός για τη Δημόσια Εκπαίδευση.⁹ Μετά από μια σειρά αλλαγών, διαμορφώθηκαν τέσσερις κατηγορίες εκπαιδευτικών ιδρυμάτων: τα παραδοσιακά ισλαμικά σχολεία, τα κοσμικά κρατικά σχολεία, τα σχολεία που ιδρύονταν και συντηρούνταν από τις θρησκευτικές κοινότητες, στα οποία ανήκουν και τα σχολεία των Ελληνορθόδοξων της Θράκης, και τέλος τα σχολεία που ίδρυναν οι καθολικές και προτεσταντικές αποστολές, καθώς και η εβραϊκή Alliance Israélite Universelle. Βέβαια πρέπει να επισημάνουμε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν είχε καθολικό χαρακτήρα και λιγότερο από το 10% του συνολικού πληθυσμού μπορούσε να θεωρηθεί εγγράμματο.¹⁰

Μια ακόμη εξέλιξη που επηρέασε τα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα όχι μόνο στη Θράκη, αλλά και στη Μακεδονία συνδεόταν με τη σταδιακή ανάπτυξη της εθνικής ιδιαιτερότητας των σλαβικών πληθυσμών των Βαλκανίων και ειδικότερα των Βουλγάρων. Η βουλγαρική εθνική κινητοποίηση, η οποία εισήλθε στην κύρια φάση της μετά το 1830, είχε πολιτιστικές, εκκλησιαστικές και πολιτικές εκφάνσεις.¹¹ Όσο αφορά την εκκλησιαστική κατάσταση, η δυσaréσκεια των Βουλγάρων εκδηλώθηκε αρχικά ως διαμαρτυρία προς την ανώτατη εκκλησιαστική τους αρχή, δηλαδή προς το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, για τις οικονομικές τους υποχρεώσεις, οι οποίες θεωρήθηκαν υπέρογκες και δυσβάσταχτες. Συνδυάστηκε μάλιστα με την υποβολή αιτημάτων για αντικατάσταση του ανώτερου ελληνικού κλήρου από ιεράρχες βουλγαρικής καταγωγής και για τη χρήση της σλαβικής γλώσσας στη λειτουργία και τις ιεροπραξίες, τα οποία όμως έτυχαν αρνητικής ανταπόκρισης από το Πατριαρχείο.¹² Στη δεκαετία του 1850 η κίνηση προσέλαβε ριζοσπαστικότερες διαστάσεις και συγχρόνως εντονότερο εθνικό χαρακτήρα, καθώς έθεσε πλέον ως αδιαπραγμάτευτο στόχο την απόκτηση εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας. Η αξίωση αυτή προβλήθηκε για πρώτη φορά το 1856 με αφορμή την εξαγγελία του Χάτι Χουμαγιούν για αναδιοργάνωση των καταστατικών των θρησκευτικών κοινοτήτων.¹³

⁸ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 30.

⁹ Πρόκειται για τη θεσμοθέτηση ενός προγράμματος γενικής εκπαίδευσης. Προβλεπόταν ένα σύστημα πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και περαιτέρω εκπαίδευσης, το οποίο επεδίωκε να περιορίσει την επιρροή και τις παρεμβάσεις των κληρικών του Ισλάμ. Οι ρυθμίσεις αυτές εφαρμόστηκαν αποτελεσματικότερα μετά το 1876 από το Σουλτάνο Αμπντούλχαμίτ. C. Finkel, *Οθωμανική Αυτοκρατορία, (1300-1923)*, Αθήνα 2007, σελ. 600.

¹⁰ E. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία*, ό.π., σελ. 112-113.

¹¹ E. Naxidou, *The Routes to the Bulgarian National Movement: Simultaneously Homogenous and Polymorphous*, *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, τεύχος 1, Ankara 2012, σελ. 25-42.

¹² Δ. Γόνης, *Ιστορία των Ορθόδοξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σελ. 121 κ.ε.

¹³ Π. Ματάλας, *Εθνος και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες μιας Σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο 2003, σελ. 163 κ.ε., E. Naxidou, *Traditional Aspects of Modernity in the Nineteenth-Century Balkans: The Ecclesiastical Dimensions of the Bulgarian National Movement*, στο M. Baramova, P. Mitev, I. Parvev & V. Racheva (eds.), *Power and Influence in South-Eastern Europe 16th-19th century*, Berlin 2013, σελ. 425-439.

Ακολούθησε μια πολυετής αντιπαράθεση των Βουλγάρων με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, η οποία ξεπέρασε χρονικά τη δεκαετία και χαρακτηρίστηκε από συνεχείς άκαρπες προσπάθειες συνεννόησης, διαβουλεύσεις, υποβολή σχεδίων και προτάσεων, εγκλήσεις και αντεγκλήσεις, καθώς και την ενεργή ή παρασκηνιακή ανάμειξη του πολιτικού παράγοντα - κυρίως της οθωμανικής, της ρωσικής¹⁴ και της ελληνικής κυβέρνησης-, καθώς ήταν προφανές ότι επρόκειτο για ζήτημα που υπερέβαινε τα εκκλησιαστικά όρια.¹⁵

Η βουλγαρική επιδίωξη πραγματοποιήθηκε τελικά το 1870 με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, με απόφαση της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή με την έκδοση σουλτανικού φερμανιού στις 11 Μαρτίου του 1870, το οποίο αναγνώριζε τη δικαιοδοσία της νεοσύστατης εκκλησίας στην περιοχή μεταξύ Δούναβη και Αίμου. Σύμφωνα όμως με το 10^ο άρθρο του φερμανιού προβλεπόταν η δυνατότητα υπαγωγής και άλλων επαρχιών στην Εξαρχία αν το επιθυμούσαν τα 2/3 των κατοίκων τους.¹⁶

Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης θεώρησε την παρέμβαση της Υψηλής Πύλης σε εκκλησιαστικό ζήτημα παράνομη και αντικανονική και αρνήθηκε να αναγνωρίσει τη Βουλγαρική Εξαρχία. Το 1872 μάλιστα συγκάλεσε Μεγάλη Τοπική Σύνοδο και την κήρυξε σχισματική, με το αιτιολογικό ότι εισήγε τον «εθνοφυλετισμό» (δηλαδή τον εθνικό διαχωρισμό) στην ορθόδοξη εκκλησία, πρακτική αντίθετη με τους εκκλησιαστικούς κανόνες και τις παραδόσεις.¹⁷ Στη συνέχεια οι βουλγαρικές εθνικές βλέψεις ήρθαν σε άμεση σύγκρουση με τις αντίστοιχες ελληνικές, καθώς οι Βούλγαροι αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης και επιδίωκαν να εντάξουν τις περιοχές αυτές στη δική τους εκκλησιαστική δικαιοδοσία.¹⁸ Ο ανταγωνισμός μεταξύ του Πατριαρχείου και της Εξαρχίας είχε ως αφετηρία την εφαρμογή του άρθρου 10 του ιδρυτικού διατάγματος της βουλγαρικής εκκλησίας για την εξασφάλιση της πλειοψηφίας των 2/3. Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μάλιστα ο αγώνας έλαβε και ένοπλη μορφή.

Μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, οι Βούλγαροι επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια διάδοσης της βουλγαρικής γλώσσας, μέσω της ίδρυσης σχολείων, με σκοπό την ανάπτυξη της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁹ Με τον τρόπο αυτό επιδίωκαν να προετοιμάσουν τις

¹⁴ Για τη στάση της Ρωσίας βλέπε: Ε. Ναξίδου, *Η βουλγαρική Εξαρχία και η Εκκλησία της Ρωσίας (1868-1872)*, Πρακτικά του ΚΘ' και ΚΗ' (Μέρος Β') Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 147-172.

¹⁵ Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, ό.π., σελ. 169 κ.ε.

¹⁶ Μ. Γεδεών, *Έγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*, Κωνσταντινούπολη 1908 (φωτοτυπική επανέκδοση: Α. Αγγελόπουλος, *Ο Κόσμος της Ορθοδοξίας στα Βαλκάνια σήμερα*, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1995), σελ. 415-419.

¹⁷ Μ. Γεδεών, *Έγγραφα Πατριαρχικά*, ό.π., σελ. 599-604, Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια Ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σελ. 339 κ.ε.

¹⁸ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 31-32., Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 89-90.

¹⁹ Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι το 1878 η υποστήριξη αυτή των Ρώσων στους Βουλγάρους εκδηλωνόταν ακόμα και με την άσκηση βίας σε ελληνικούς πληθυσμούς της Θράκης όπως καταγγέλλει σε άρθρο της η εφημερίδα *Νεολόγος* της Κωνσταντινούπολης: «Παραπονούνται προσέτι ότι οι Ρώσσοι εκδιώκουσι συστηματικώς τους Έλληνας εκ των εκκλησιών αυτών είτε δια της βίας είτε

συνθήκες, ώστε να μπορέσουν να στηρίξουν στον εθνικό παράγοντα τις εδαφικές τους αξιώσεις γι' αυτές τις περιοχές, μετά την προβλεπόμενη υποχώρηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας από τις ευρωπαϊκές της επαρχίες.²⁰ Η ελληνική πλευρά ακολούθησε την ίδια μέθοδο, δηλαδή την οργανωμένη και συντεταγμένη εκπαιδευτική και πολιτιστική «εξόρμηση». Η Κωνσταντινούπολη και η Αθήνα, έθεσαν ως ύψιστη εθνική προτεραιότητα την ενίσχυση του εθνικού αισθήματος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Θράκης και της Μακεδονίας, χρησιμοποιώντας ως μέσο τη διάδοση της ελληνικής παιδείας με την ίδρυση όσο το δυνατόν περισσότερων σχολείων. Το εθνικής σημασίας αυτό σχέδιο δράσης σκιαγραφείται σε μια εγκύκλιο του Υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στις 4/1/1871: «επειδή ουδέν δύναται να στηρίξη τον Ελληνισμόν και το εθνικόν αίσθημα, όσον η ελληνική παιδεία και γλώσσα, όπου η κοινότης είναι πολυμελής, θέλετε καταβάλει πάσαν προσπάθειαν όπως συνιστάται σχολή αρρένων και κορασίων».²¹

Οι Συντελεστές της Εκπαιδευτικής Δραστηριότητας: Οικουμενικό Πατριαρχείο, ελληνικό κράτος, Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι

Η οργάνωση και η χρηματοδότηση της ελληνικής εκπαίδευσης στη Θράκη μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856) αποτελούσε φροντίδα του Πατριαρχείου διαμέσου των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών και των τοπικών κοινοτήτων, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές δραστηριότητες των Ελληνορθόδοξων της αυτοκρατορίας.²² Από τα τρία σώματα που αποτελούσαν την κοινοτική οργάνωση, δηλαδή τη δημογεροντία, την εφορία και τις ενοριακές επιτροπές, τα δύο πρώτα είχαν συμμετοχή στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι. Οι εφορίες ήταν επιφορτισμένες με τη φροντίδα για την ίδρυση, τη λειτουργία και τη συντήρηση των σχολείων της κοινότητας. Τα μέλη των εφοριών εκλέγονταν από την τοπική κοινότητα, όπως άλλωστε προβλεπόταν από το Τανζιμάτ, ενώ πρόεδρός τους ήταν ο εκάστοτε Μητροπολίτης ή Επίσκοπος, ο οποίος είχε επίσης διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στις σχολικές εφορίες και στα άλλα κοινοτικά διοικητικά όργανα. Ο αριθμός των μελών της εφορίας διέφερε ανάλογα με τον πληθυσμό της κοινότητας. Συνήθως αποτελούνταν από τρία έως έξι μέλη· στην Αδριανούπολη όμως μέχρι το 1863 ήταν οκταμελής. Οι ετήσιες λογοδοσίες των σχολικών εφοριών γίνονταν ενώπιον των γενικών συνελεύσεων, οι οποίες με αυτόν τον τρόπο ασκούσαν έλεγχο στο έργο τους. Επίσης, οι γενικές συνελεύσεις αποφάσιζαν για την αναθεώρηση των σχολικών κανονισμών, όταν και όπου προέκυπτε η σχετική ανάγκη, και έδιναν τη συγκατάθεσή

δια σιωπηλής συναίνεσεως. Οι Ρώσσοι παραδίδουσι τας εκκλησίας εις τους Βουλγάρους. Πολλαχού το αυτό εγένετο και δια τα ελληνικά σχολεία και δια τας κοινοτικάς των ελλήνων κατοίκων ιδιοκτησίας και ιδρύματα». Εφημερίδα Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως, αριθμ. 2775 3/15 Μαΐου 1878.

²⁰ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 42.

²¹ Ε. Μπελιά, *Η Εκπαιδευτική Πολιτική του Ελληνικού Κράτους προς την Θράκη, 1869-1910, Πρακτικά Συμποσίου του ΙΜΧΑ «Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική Έρευνα για τη Θράκη», Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 244, Τ. Τιμοθεάδης, Διδασκαλική Αδελφότης Αδριανουπόλεως 1896, Πρακτικά Κ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 28-30 Μαΐου 1999, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 145.*

²² Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική Δύναμη και Πολιτική Αυτοδιοίκηση: Οι Ελληνικές Κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982, σελ. 17.

τους στις ενέργειες για την εξασφάλιση των απαραίτητων οικονομικών πόρων για την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων. Οι δημογεροντίες, -των οποίων ο αριθμός των μελών ήταν επίσης ανάλογος με τον πληθυσμό της κοινότητας π.χ. στην Αδριανούπολη ήταν δωδεκαμελής-, αποτελούσαν την άμεση προϊστάμενη αρχή των σχολικών εφοριών. Ενέκριναν τους σχολικούς κανονισμούς για το ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων, έλεγχαν το γενικότερο εκπαιδευτικό έργο των σχολικών εφοριών και έπαιρναν τις τελικές αποφάσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα που τους εισηγούνταν οι σχολικές εφορίες, καθώς και για την οικονομική διαχείριση των σχολείων και την εξεύρεση νέων πόρων. Τέλος, συστήνοντας εξελεγκτικές επιτροπές διενεργούσαν τον απαραίτητο έλεγχο στα οικονομικά πεπραγμένα των σχολικών εφοριών.²³

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της διαχείρισης των οικονομικών των σχολείων, οι εφορίες φρόντιζαν για το διορισμό και τη μισθοδοσία του διδακτικού προσωπικού και για την είσπραξη των εισιτηρίων, δηλαδή των διδάκτρων, από τους γονείς των μαθητών. Να σημειώσουμε ότι στους άπορους μαθητές παρέχονταν δωρεάν φοίτηση. Ακόμα συνέτασσαν και επικύρωναν τα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, αποφάσιζαν για την ημερομηνία διεξαγωγής των ετήσιων εξετάσεων στο τέλος της σχολικής χρονιάς και είχαν τη μέριμνα για την επιλογή των διδακτικών εγχειριδίων και των κατάλληλων εποπτικών μέσων για τη διδασκαλία. Πολλές φορές, επίσης, αναζητούσαν επιπλέον οικονομικούς πόρους, άλλοτε μέσω χορηγιών από εύπορους συμπολίτες και άλλοτε αξιοποιώντας την ακίνητη περιουσία των σχολείων. Για την τελευταία πρωτοβουλία τους υπέβαλλαν προτάσεις για έγκριση στις δημογεροντίες και, σε περίπτωση σύμφωνης γνώμης, προέβαιναν σε μια σειρά από διαχειριστικές ενέργειες, όπως π.χ. ενοικίαση ή πώληση κτημάτων, αγορά νέων ακινήτων, συντήρηση και ανακαίνιση των σχολικών διδακτηρίων ή ανέγερση καινούριων, δανεισμό των απαραίτητων κεφαλαίων κ.ά.²⁴ Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις οικονομική συνεισφορά είχε και το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας δια μέσου του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (από το 1869), η οποία ρυθμιζόταν και κατανέμονταν από τους μητροπολίτες και τις ελληνικές προξενικές αρχές.²⁵

Το 1836 το Πατριαρχείο προέβη στη συγκρότηση της «Εκκλησιαστικής Πνευματικής Κεντρικής Επιτροπής», με πρόεδρο τον ίδιο τον Πατριάρχη και μέλη τρεις κληρικούς, σε μια προσπάθεια να οργανώσει, να συντονίσει και να εποπτεύσει σε κεντρικό επίπεδο την εκπαίδευση του ορθόδοξου millet. Σύμφωνα με τον Πατριάρχη Γρηγόριο ΣΤ΄ αφορμή για τη σύσταση της επιτροπής αποτέλεσε το γεγονός ότι διαπίστωσε το εξής: «...Αλλά καιρίως επλήγημεν την καρδίαν, ιδόντες παρ' ελπίδα την πνευματικήν του ποιμνίου κατάστασιν μεγίστη ψυχρότης και αδιαφορία

²³ Κ. Δαλακούρα, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών στις Ελληνικές Κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αι.-1922). Κοινωνικοποίηση στα Πρότυπα της Πατριαρχίας και του Εθνικισμού*, Θεσσαλονίκη 2004 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ.), σελ. 176-189.

²⁴ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 320.

²⁵ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει Ελληνική Κοινότης, Θρακικά*, τόμ. 19^{ος}, Αθήνα 1944, σελ. 66-70, Κ. Δαλακούρα, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών*, ό.π., σελ. 176-189.

εις τα θρησκευτικά, αμάθεια των Χριστιανικών καθηκόντων, χωρίς κανένα πόθον προς γνώσιν και εκτέλεσιν τούτων, τρυφή, διαφθορά, πολυτέλεια, περιφρόνησις των Εντολών του Θεού, και της Εκκλησίας...», καθώς επίσης και ότι ελλόχευαν πολλοί κίνδυνοι για τους πιστούς: «...Πλήθος Ετεροδόξων και διεφθαρμένων, ή αργυρωνήτων ομοεθνών, οίτινες ηνωμένοι αγωνίζονται να διαφθείρωσι την Ορθοδοξίαν, και να σπείρωσι την κακοδοξίαν εις τους Ορθοδόξους πιστούς Διδάσκαλοι διεφθαρμένοι και κατά την θρησκείαν, και κατά τα ήθη βιβλιάρια ετερόθρησκα, και πλήρη αιρέσεων πανταχού ευρισκόμενα, και κυκλοφορούντα προς όλεθρον και απώλειαν των Πιστών!». ²⁶ Ο σημαντικός κίνδυνος στον οποίο αναφερόταν ο Πατριάρχης αφορούσε τη δραστηριότητα των «μισσιονάριων», δηλαδή των καθολικών και προτεσταντών κληρικών, υποστηριζόμενων κυρίως από την Αυστρία, αλλά και από αμερικανικές και αγγλικές ιεραποστολικές εταιρείες, οι οποίοι με την ίδρυση και λειτουργία σχολείων και με τη διάθεση - διάδοση βιβλίων ανάλογου θρησκευτικού περιεχομένου επιχειρούσαν να επιτύχουν τον προσηλυτισμό των ορθόδοξων πληθυσμών. ²⁷ Ανάμεσα στις αρμοδιότητες της Επιτροπής ήταν ο συντονισμός των δραστηριοτήτων των τοπικών εκκλησιαστικών επιτροπών που προβλεπόταν να ιδρύσει η κάθε Μητρόπολη, καθώς και το έργο του ελέγχου και της έγκρισης των βιβλίων ²⁸ που θα ήταν κατάλληλα για να χρησιμοποιηθούν στα σχολεία, δηλαδή που δεν θα είχαν περιεχόμενο προσβλητικό για την ορθόδοξη θρησκεία και το οθωμανικό κράτος. ²⁹

Επίσης, σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί ακόμη καλύτερος συντονισμός των εκπαιδευτικών πραγμάτων, συντάχθηκαν από το Πατριαρχείο δύο κανονισμοί: το 1845 ο «Κανονισμός των Αλληλοδιδασκτικών και Ελληνικών Σχολείων των τε εν Κωνσταντινουπόλει, και εν απάσαις ταις τω Οικουμενικώ Θρόνω υποκειμέναις Επαρχίαις» και το 1851 ο κανονισμός «Περί Διοργανισμού των εν Κωνσταντινουπόλει, και εν απάσαις ταις τω Οικουμενικώ Θρόνω υποκειμέναις επαρχίαις συνεστημένων ή συστηθησομένων Ελληνικών Παρθεναγωγείων». ³⁰

Το 1868, ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄, ανασύστησε την «Εκκλησιαστική Πνευματική Κεντρική Επιτροπή» μετονομάζοντάς την σε «Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή». Το 1873 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος ΣΤ΄ δημιούργησε την «Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή» (Π.Κ.Ε.Ε.), η οποία αποτελούνταν από έξι μέλη, τρεις κληρικούς και τρεις λαϊκούς εκπροσώπους. Ήταν η πρώτη φορά που λαϊκοί έπαιρναν μέρος στη συγκρότηση ενός θεσμικού πατριαρχικού οργάνου με σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική διοίκηση. Ο ανώτερος ιεραρχικά κληρικός ήταν ο

²⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα – Πηγές: 1830-1914*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 49-50.

²⁷ Κ. Μαμώνη, *Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισσιοναρίων («Εκκλησιαστική Πνευματική Κεντρική Επιτροπή» 1836-38)*, *Μνημοσύνη*, τόμ. 8^{ος}, Αθήνα 1980-1981, σελ. 179-184 και 204-207.

²⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 51-53.

²⁹ Μ. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα 1976, σελ. 212-224, Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις της Εκπαίδευσης των Ελληνορθόδοξων Κοινοτήτων στο Οθωμανικό Κράτος: Από την Έναρξη των Μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την Επανάσταση των Νεότουρκων*, Θεσσαλονίκη 2003 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ.), σελ. 55-57.

³⁰ Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις*, ό.π., σελ. 59-60, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 59-68.

εκάστοτε πρόεδρος της και τα δύο από τα τρία λαϊκά μέλη προέρχονταν από τα ορθόδοξα μέλη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με το άρθρο 16 του κανονισμού της, η Π.Κ.Ε.Ε. ήταν υπεύθυνη για τα θέματα εκπαίδευσης όλων των Ορθοδόξων: «*Η Π.Κ.Ε.Ε. είναι η ανωτάτη αρχή, η αντιπροσωπεύουσα την Α. Θ. Παναγιότητα, τον Οικουμενικόν Πατριάρχη, εις πάντα τα αφορώντα την παιδείαν, προς ην έχουσι την αναφοράν πάσαι αι εν τη περιφερεία του Οικουμενικού θρόνου ορθόδοξοι Σχολαί, Εφορίαί, και αι περί Σχολών Αδελφότητες*».³¹ Η Π.Κ.Ε.Ε. διέκοψε προσωρινά τη δράση της από το Φεβρουάριο του 1878 έως τον Αύγουστο του 1881 οπότε και επαναλειτούργησε. Έκτοτε δραστηριοποιήθηκε, με μερικά μικρά κενά χρονικά διαστήματα, μέχρι το 1902.³²

Στην ανάπτυξη του εκπαιδευτικού έργου σημαντική ήταν και η συμβολή του ελληνικού κράτους, μέσω των προξενικών του αρχών. Το ελληνικό βασίλειο άρχισε να εκπροσωπείται μέσω διπλωματικών αρχών από το 1835 στην Αδριανούπολη και με σημαντική χρονική καθυστέρηση, μετά το 1856, στα υπόλοιπα κέντρα του θρακικού χώρου (Αίνο, Καλλίπολη, Ραιδεστό αλλά και στη βόρεια Θράκη Φιλιππούπολη, Βάρνα, Πύργο).³³ Μέχρι τότε, δηλαδή μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η δραστηριότητα των Ελλήνων προξένων στη Θράκη ήταν υποτονική, γεγονός που συχνά αποτελούσε αιτία δυσαρέσκειας των τοπικών ρωμείκων κοινωνιών, καθώς αυτές ανέμεναν μια πιο δυναμική και ουσιαστική ανάμειξη στα εκπαιδευτικά και στα καθημερινά προβλήματα που τους απασχολούσαν. Συγχρόνως οι προξενικές αρχές ήταν δέσμιες ενδογενών αδυναμιών και προβλημάτων συντονισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και γι' αυτό περιόριζαν το ρόλο τους αποκλειστικά στο διαχειριστικό έλεγχο και στην προώθηση προς επίλυση είτε εκκρεμών υποθέσεων των Ελληνορθόδοξων είτε προστασίας τους από τυχόν αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης.³⁴

Από την άλλη πλευρά το ελληνικό κράτος αποτελούσε τη βασική πηγή στελέχωσης του ανώτερου διδακτικού προσωπικού των θρακικών ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Το 1849 όμως η οθωμανική κυβέρνηση απαγόρευσε σε όλους τους Έλληνες υπηκόους να ασκούν διδακτικό έργο στην οθωμανική αυτοκρατορία με αφορμή τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την τοποθέτηση του Ιάκωβου Πιτσιπίου ως σχολάρχη στη Μεγάλη του Γένους Σχολή.³⁵ Το γεγονός

³¹ Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις*, ό.π., σελ. 60-63, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 119-124.

³² Γ. Μπέτσας, *Θεσμικές και Λειτουργικές Όψεις*, ό.π., σελ. 60-76, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 119-124.

³³ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Σελίδες Ιστορίας, Θράκη 1870-1886*, Αθήνα 1984, σελ. 25-36.

³⁴ Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Ελληνικά Προξενεία στη Θράκη (1834-1862)*, Αθήνα 1976, σελ. 21-34.

³⁵ Ο Ιάκωβος Πιτσιπίος ή Πιτζιπίος από τη Χίο (1802-1869), μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, σπούδασε νομικά στο Παρίσι και εργάστηκε μεταξύ άλλων ως διπλωμάτης του ελληνικού κράτους, ως καθηγητής φιλολογίας και Ρητορικής στην Οδησό και ως Τιτουλάριος Σχολάρχης της Μεγάλης του Γένους Σχολής, από όπου παύθηκε γιατί οδήγησε τους σπουδαστές να εξεγερθούν εναντίον του, με αποτέλεσμα να κληθούν οι οθωμανικές αρχές για να ηρεμήσουν τα πνεύματα. Είναι περισσότερο γνωστός για το λογοτεχνικό του έργο. Το 1869 βρέθηκε πνιγμένος στα νερά του Βοσπόρου κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες. Για τον Πιτσιπίο βλέπε: Ιάκωβος Γ. Πιτζιπίος, *Η Ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της αρετής-Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας*, Εισαγωγή Δ. Τζιόβας, Αθήνα 1995, Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Ιάκωβος Πιτσιπίος: Παρουσίαση – Ανθολόγηση, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία*

αυτό με τη σειρά του αποτέλεσε την αφορμή να ψυχρανθούν οι σχέσεις μεταξύ ελληνικού και οθωμανικού κράτους και να δημιουργηθεί αρνητικό κλίμα μεταξύ Ελλαδιτών και Ρωμιών. Ακολούθησαν έντονες αντιδράσεις από την επίσημη ελληνική πλευρά και το θέμα διευθετήθηκε τελικώς με την παρέμβαση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Αρχικά επιτεύχθηκε η προσωρινή αναστολή του μέτρου και στη συνέχεια η οριστική ανάκλησή του. Πάντως η συγκεκριμένη κρίση φαίνεται ότι έδωσε το έναυσμα, αλλά και τη δυνατότητα στο ελληνικό κράτος να παρεμβαίνει πιο ενεργά στα πολιτικά και εκπαιδευτικά ζητήματα των Ελληνορθόδοξων. Έτσι στις 12 Οκτωβρίου του 1853 για πρώτη φορά με εγκύκλιό του προς όλες τις ελληνικές προξενικές αρχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας ζητούσε από τις τελευταίες να συγκεντρώσουν και να αποστείλουν πλήρη στοιχεία σχετικά με τη διοικητική, δικαστική, φορολογική, οικονομική, εθνολογική, πληθυσμιακή, εκπαιδευτική και εκκλησιαστική οργάνωση των επαρχιών όπου ζούσαν Ελληνορθόδοξοι.³⁶

Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο άρχισαν να αναπτύσσονται οι αστικοί πληθυσμοί της Θράκης, εκμεταλλεζόμενοι το Τανζιμάτ και τις γενικότερες ευνοϊκές διεθνείς συγκυρίες σε οικονομικό και εμπορικό επίπεδο. Αναδύθηκε έτσι μία τάξη με αστικά χαρακτηριστικά, η οποία απόκτησε οικονομική ισχύ στην οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ παράλληλα επιδίωξε να πρωταγωνιστήσει στα κοινά, συμβάλλοντας μεταξύ άλλων ενεργά στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Οι εκπρόσωποί της πίστευαν ότι η βελτίωση του εκπαιδευτικού και πολιτιστικού επιπέδου των Ελληνορθόδοξων θα οδηγούσε στην εξύψωση και την πρόοδο της κοινωνίας. Έτσι, οι διάφορες συντεχνίες³⁷ συμμετείχαν καθοριστικά σε πολλές περιπτώσεις με τις χορηγίες τους στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Επίσης, μετά το 1861, έτος ίδρυσης του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, διάφοροι σύλλογοι με φιλεκπαιδευτικό προσανατολισμό ανέλαβαν με τη δράση τους την οικονομική υποστήριξη των σχολείων της Θράκης.³⁸

Η Κωνσταντινούπολη, η πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, έχοντας στους κόλπους της ένα δυναμικό τμήμα των Ρωμιών (250.000 κατοίκους στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα), εξαιρετικά δραστήριο οικονομικά, με σημαντικότερη πνευματική και πολιτιστική παράδοση και παρουσία, με πολιτική επιρροή και συμμετοχή στα κέντρα εξουσίας, και αποτελώντας συγχρόνως την έδρα του πνευματικού ηγέτη των ορθόδοξων πληθυσμών, δηλαδή του Πατριάρχη, εξακολουθούσε να αποτελεί την κοιτίδα της εκπαιδευτικής και γενικότερα της πνευματικής ανάπτυξης του ρωμείου στοιχείου.³⁹ Έτσι ο πρώτος σύλλογος με φιλεκπαιδευτικό προσανατολισμό ιδρύθηκε στην Πόλη, ενώ στη συνέχεια, όταν τη δεκαετία 1869-1879 παρατηρήθηκε εκπαιδευτική κινητοποίηση των Ρωμιών και

μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τόμ. Γ' (1830-1880), Αθήνα 1996, σελ. 222-281.

³⁶ Κ. Βακαλόπουλος, *Παιδεία και Πολιτισμός στην Ανατολική Θράκη. Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-2000)*, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 41-42.

³⁷ Για παράδειγμα, ο Βακαλόπουλος μας παραδίδει ότι στην Αδριανούπολη ο αριθμός των συντεχνιών κυμαινόταν από 32 έως 80. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 94.

³⁸ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 33, Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 93-94.

³⁹ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 332.

πολλαπλασιάστηκαν οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, από τους 70 συλλόγους που ιδρύθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία, οι 30 περίπου είχαν έδρα τους την Κωνσταντινούπολη.⁴⁰

Το έναυσμα λοιπόν για την ίδρυση συλλόγων φιλεκπαιδευτικού χαρακτήρα, καθώς και για την πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη του ελληνισμού δόθηκε το 1861 στην Κωνσταντινούπολη με τη σύσταση αρχικά του «Οθωμανικού Συλλόγου Επιστημόνων», του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου» και του «Ιατρικού Συλλόγου», οι οποίοι ήταν όμως βραχύβιοι. Αντίθετα ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», (Ε.Φ.Σ.Κ), έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στα εκπαιδευτικά ζητήματα του ρωμέικου μιλλέτ, το οποίο αποκτούσε όλο και περισσότερο ελληνική εθνική φυσιογνωμία, ώστε χαρακτηρίστηκε από πολλούς ως το «Υπουργείον Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού», ενώ ένας από τους βασικούς του ιδρυτές, ο γιατρός Ηρακλής Βασιάδης, με την ακούραστη και πολύ σημαντική του δράση επονομάστηκε «Ισόβιος Υπουργός της Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού». Βέβαια ο Ε.Φ.Σ.Κ. αρχικά είχε φιλολογικό, ακαδημαϊκό και επιστημονικό χαρακτήρα. Από το 1871 και μετά όμως, η δραστηριότητά του στράφηκε στην καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων και της ελληνικής παιδείας. Επιπλέον ενθάρρυνε την ίδρυση και δραστηριοποίηση σημαντικού αριθμού μικρότερων φιλεκπαιδευτικών συλλόγων όχι μόνο στη Θράκη, αλλά και στη Μακεδονία. Επίσης, πρέπει να τονισθεί ότι ο Ε.Φ.Σ.Κ. αποτελούσε φορέα της ιδεολογίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁴¹

Στις 3 Απριλίου του 1869 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», (Σ.Δ.Ε.Γ.), με πρωτοβουλία σημαντικών προσωπικοτήτων της πνευματικής ζωής του ελληνικού κράτους. Σκοπός της ίδρυσής του ήταν: «να υψώση το μορφωτικόν επίπεδον του λαού και να συμβάλη ούτως εις την διάσωσιν και διάδοσιν της ελληνικής γλώσσης και του ελληνικού φρονήματος και δη εις κοινότηας των αλυτρώτων Ελλήνων, κατ' εξοχήν δε εις εκείνας, αι οποίαι λόγω αδυναμίας να θεραπεύσουν εξ ιδίων τας εκπαιδευτικάς των ανάγκας απετέλουν στόχον και εύκολον λείαν των αδιστάκτων εχθρών του Ελληνισμού. Είχεν ως εκ τούτου σκοπόν ο Σύλλογος όχι μόνο την διάδοσιν της ελληνικής παιδείας και δη της κατωτέρας, αλλά και την καταπολέμησιν και εξουδετέρωσιν πάσης κατά του γένους εχθρικής επιβουλής».⁴² Ο σύλλογος αυτός υπήρξε εκφραστής της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας. Σε συνεργασία με τις ελληνικές προξενικές αρχές της Θράκης, δηλαδή τον πρόξενο της Αδριανούπολης και τους υποπρόξενους της Ραιδεστού και του Δεδέαγατς, αλλά και με το Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, ο Σ.Δ.Ε.Γ. ανέλαβε πολυδιάστατο έργο βοηθώντας αποφασιστικά στην προώθηση της εκπαίδευσης στη Θράκη. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, παρείχε σημαντική οικονομική βοήθεια για τις εξής δραστηριότητες: για την ίδρυση, συντήρηση και αποτελεσματικότερη λειτουργία των σχολείων, τη μισθοδοσία του

⁴⁰ Α. Αργυρόπουλος, *Ο Υστερος Βίος της Ελληνικής Εκπαίδευσης στη Μείζονα Θράκη (Βιλαέτι Αδριανουπόλεως) κατά την Περίοδο 1900-1922*, Θεσσαλονίκη 2003 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ.), σελ. 96-97.

⁴¹ Κ. Μαμώνη, *Εισαγωγή στην Ιστορία των Συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922)*, *Μνημοσύνη*, τόμ. 11^{ος}, Αθήνα 1988-1990, σελ. 215-220, Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 332-333.

⁴² Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 340.

εκπαιδευτικού προσωπικού, την αγορά των απαραίτητων βιβλίων και των αναγκαίων εποπτικών μέσων διδασκαλίας, την έκδοση κατάλληλων βιβλίων και χαρτών,⁴³ τη στήριξη διαφόρων τοπικών συλλόγων. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι το ύψος της οικονομικής του συνεισφοράς είχε αυξομειώσεις ανάλογες με την οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους.⁴⁴

Ένας άλλος φιλεκπαιδευτικός σύλλογος που έδρασε κατά την ίδια περίοδο συμβάλλοντας στην εκπαιδευτική ανάπτυξη και στην πνευματική αναβάθμιση της Θράκης ήταν ο «Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», που ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1872 με την ενθάρρυνση και την οικονομική υποστήριξη του Ε.Φ.Σ.Κ. Η πλούσια δράση του συνδέθηκε μεταξύ άλλων με την ίδρυση των «Ζαριφειών Διδασκαλείων» στη Φιλιππούπολη και με την ενθάρρυνση της σύστασης και άλλων τοπικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, όπως του «Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ραιδεστού».⁴⁵ Στις 14 Ιανουαρίου 1872 ιδρύθηκε ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανούπολεως» (Φ.Σ.Α.) με πρωτοβουλία σημαντικών παραγόντων της πνευματικής ζωής της πόλης και σκοπό την «...υποστήριξιν της εκπαιδύσεως και την δι' αναγνώσεως, διδασκαλίας, συναναστροφής και αθώας διασκεδάσεως διανοητικήν και ηθικήν ανάπτυξιν και ψυχαγωγίαν των μελών αυτού και της περί αυτά κοινωνίας».⁴⁶

Ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητές του, ο Φ.Σ.Α. αναλάμβανε τις δαπάνες, καθ' ολοκληρίαν ή κατά ένα μέρος, της λειτουργίας σχολείων και νηπιαγωγείων, καθώς και τη δωρεάν διάθεση βιβλίων και αναγκαίας γραφικής ύλης στους άπορους μαθητές, χορηγούσε δύο υποτροφίες για τα δύο διδασκαλεία της Θεσσαλονίκης και για τα Ζαρίφεια της Φιλιππούπολης και διοργάνωνε δημόσιες διαλέξεις με διάφορα θέματα, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιμόρφωση των ενηλίκων. Μάλιστα, από το 1879, παραχώρησε δική του αίθουσα για να λειτουργήσει η «σχολή του λαού», ενώ εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη του και οργάνωσε αναγνωστήριο.⁴⁷

Εκτός από τον Φ.Σ.Α. στο βιλαέτι της Αδριανούπολης ιδρύθηκαν και άλλοι μικρότεροι σύλλογοι όπως ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σαράντα Εκκλησιών» το 1865,⁴⁸ ο «Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού» το 1871,⁴⁹ η «Φιλόμουσος Αδελφότης “Η Αγάπη”» το 1872 κτλ.

Οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και οι ελληνικές προξενικές αρχές, οι οποίες υλοποιούσαν μετά το 1861 την επίσημη εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους

⁴³ Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι από το 1869 έως το 1878 ο Σ.Δ.Ε.Γ. προχωράει στην έκδοση 35 τίτλων βιβλίων κυρίως Αλφαβηταρίων καθώς και διδακτικών βιβλίων Γραμματικής, Ιστορίας και Γεωγραφίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η όλη προσπάθεια αποσκοπούσε εκτός από τη διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης και στην αντιμετώπιση του βουλγαρικού ανταγωνισμού στον τομέα της έκδοσης των σχολικών εγχειριδίων. Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 57-58.

⁴⁴ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 340-341.

⁴⁵ Κ. Μαμώνη, *Εισαγωγή στην Ιστορία των Συλλόγων*, ό.π., σελ. 222.

⁴⁶ Π. Βαλσαμίδης, *Ο Ελληνισμός της Αδριανούπολης από τα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κανονισμοί – Καταστατικά – Λογοδοσίες – Επίσημα Έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 195.

⁴⁷ Κ. Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και Δράση*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 37-43.

⁴⁸ Κ. Μαμώνη, *Θρακικά Μελετήματα*, Αθήνα 2004, σελ. 393.

⁴⁹ Εφημερίδα *Νεολόγος* Κωνσταντινούπολεως, αριθμ. 797 6/18 Ιουλίου 1871.

απέναντι στους Ελληνορθόδοξους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, είτε με την επιχορήγηση των σχολείων είτε με την κάλυψη των εξόδων για την κατάρτιση δασκάλων που θα προέρχονταν από τους ίδιους τους Ρωμιούς, ήταν επιβεβλημένο να συνεργάζονται με τις κατά τόπους εκκλησιαστικές αρχές, δηλαδή τους μητροπολίτες, καθώς φυσικά και τις τοπικές κοινότητες, οι οποίες είχαν την αρμοδιότητα για τη σύσταση και λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Οι διαφορές αντιλήψεων όμως μεταξύ Αθήνας και Κωνσταντινούπολης, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, δεν επέτρεπαν την απρόσκοπτη συνεννόηση με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται αντιπαραθέσεις για τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων μεταξύ των μητροπολιτών από τη μια, οι οποίοι εκπροσωπούσαν την πολιτική του Πατριαρχείου, και των προξενικών αρχών από την άλλη. Συγκεκριμένα το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, επικαλούμενο το προνομιακό του καθεστώς που ίσχυε από την εποχή της Άλωσης, σύμφωνα με το οποίο ήταν υπεύθυνο για την πνευματική καθοδήγηση των Ορθοδόξων, θεωρούσε ανεπίτρεπτο να πρωτοστατούν οι προξενικές αρχές στις ενέργειες για την προάσπιση των συμφερόντων των Ρωμιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι προξενικές αρχές πάλι, ασκούσαν κριτική στην Εκκλησία με το σκεπτικό ότι δεν έδειχνε την απαραίτητη προσοχή και φροντίδα ώστε να διασφαλίζει τα απαραίτητα μέσα και τους οικονομικούς πόρους για τα σχολεία που είχε στην ευθύνη της.⁵⁰ Η συνεργασία λοιπόν μεταξύ των δύο εμπλεκόμενων μερών παρότι αναγνωρίζονταν από όλους ως απαραίτητη, δεν στάθηκε δυνατόν να επιτευχθεί συνολικά, με αποτέλεσμα να δυσαρεστήσει και να απογοητεύσει και πολλούς ξένους που ήταν διατεθειμένοι να συνδράμουν την ελληνική πλευρά. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Άγγλος αντιναύαρχος Hornby, ο οποίος το Μάρτιο του 1879 πληροφορούσε το γενικό πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη Κωνσταντίνο Βατικιώτη και τον εκεί Μητροπολίτη ότι στην Ευρώπη υπήρχε δυσαρέσκεια για το γεγονός ότι οι Έλληνες της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης δεν είχαν «...κοινά φρονήματα και πόθους».⁵¹ Βέβαια, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών γνώριζε το πρόβλημα και ήδη από τις 22 Μαΐου του 1871 με έγγραφο του είχε δώσει την παρακάτω κατευθυντήρια οδηγία στις προξενικές αρχές: «...κατά τας χώρας της Ανατολής, ένθα κατοικούσιν Έλληνες ή είναι ιδρυμένοι ελληνικάί κοινότητες», ώστε οι ενέργειές τους για τη διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης να γίνονται «...δι' όλως ειρηνικών μέσων...εν αρμονία μετά των τοπικών αρχών».⁵² Ακόμα, στο παραπάνω έγγραφο δηλωνόταν η πρόθεση της Ελλάδας να ιδρυθούν σχολεία για την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης για τα αγόρια και τα κορίτσια, τα οποία θα εφάρμοζαν ως μέθοδο διδασκαλίας την αλληλοδιδασκτική όπου οι μαθητές ήταν πολυάριθμοι και τη συνδιδασκτική όπου ο αριθμός των μαθητών ήταν μικρότερος. Επιπλέον, προτεινόταν να χρησιμοποιούνται απόφοιτοι των δημοτικών σχολείων και των παρθεναγωγείων, κατόπιν σύντομης παιδαγωγικής κατάρτισης και

⁵⁰ Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 211-220., Κλ. Δρούγκα, *Δομή και Λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου στην Ανατολική Θράκη κατά την Περίοδο της Οθωμανοκρατίας (1352-1922). Το Ιδεολογικό Υπόβαθρο της Εκπαιδευτικής Διαδικασίας*, Θεσσαλονίκη 2008 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ.), σελ. 66-67.

⁵¹ Χρ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σελ. 228-229.

⁵² Κλ. Δρούγκα, *Δομή και Λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου*, ό.π., σελ. 67.

πρακτικής εξάσκησης, για την πραγματοποίηση αυτοδύναμων διδασκαλιών σε σχολεία της υπαίθρου, εφόσον βέβαια δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα για την πρόσληψη δασκάλων.⁵³

Το Περιεχόμενο του Εκπαιδευτικού προγράμματος

Το εκπαιδευτικό σύστημα στη Θράκη είχε δύο βαθμίδες, τη στοιχειώδη (πρωτοβάθμια) και τη μέση (δευτεροβάθμια), ήταν όμοιο δηλαδή με αυτό που είχε καθιερωθεί και στο ελληνικό κράτος.

Στην πρώτη βαθμίδα ανήκαν τα νηπιαγωγεία, τα τριτάξια ή τετρατάξια σχολεία αρρένων, γνωστά και ως δημοτικά ή αλληλοδιδασκτικά για όσο διάστημα εφάρμοζαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας, την οποία θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, τα τριτάξια παρθεναγωγεία, καθώς και τα μονοτάξια σχολεία της υπαίθρου που ονομάζονταν και γραμματοδιδασκαλεία.⁵⁴

Στη δεύτερη βαθμίδα ανήκαν τα τετρατάξια γυμνάσια και τα διτάξια ή τριτάξια «ελληνικά»⁵⁵ σχολεία, τα οποία αποκαλούνταν έτσι επειδή σ' αυτά γινόταν διδασκαλία αποσπασμάτων από έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Τα «ελληνικά» σχολεία αποτελούσαν ιδιόμορφη περίπτωση, καθώς κατά κανόνα δε λειτουργούσαν αυτοτελώς, αλλά ήταν προσαρτημένα είτε στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης ως ανώτερες τάξεις είτε στα γυμνάσια ως προκαταρκτικές τάξεις. Από τη δεκαετία του 1870 δημιουργήθηκαν στα αστικά κέντρα είτε τα κεντρικά ή αστικά σχολεία με την ενσωμάτωση του «ελληνικού» στο δημοτικό σχολείο, είτε τα ημιγυμνάσια στα οποία το «ελληνικό» σχολείο συνενώθηκε με γυμνασιακές τάξεις.⁵⁶

Η μέθοδος διδασκαλίας στα τριτάξια ή τετρατάξια δημοτικά σχολεία της Θράκης ήταν επίσης, σε γενικές γραμμές, ίδια με αυτή που εφαρμοζόταν στα σχολεία του ελληνικού βασιλείου, δηλαδή αρχικά η αλληλοδιδασκτική και αργότερα, όπου το επέτρεπαν οι συνθήκες, η συνδιδασκτική.⁵⁷ Με βάση αυτά τα πρότυπα συγκροτήθηκαν και στην περιοχή της Θράκης τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα οποία όφειλαν το όνομά τους στο γεγονός ότι εφάρμοζαν την ομώνυμη μέθοδο διδασκαλίας. Επρόκειτο για μια μορφή «αλυσιδωτής» διδασκαλίας που την είχε πρωτοπαρουσιάσει ο Άγγλος παιδαγωγός Joseph Lancaster στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και ήταν ήδη διαδεδομένη σε όλη την Ευρώπη.⁵⁸ Συγκεκριμένα, ένας δάσκαλος ήταν υπεύθυνος για όλους τους μαθητές του σχολείου. Άλλες φορές έκανε μόνος του τη διδασκαλία και άλλες φορές είχε συντονιστικό και καθοδηγητικό ρόλο με βοηθούς του τους «πρωτόσχολους». Οι

⁵³ Κλ. Δρούγκα, *Δομή και Λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου*, ό.π., σελ. 67.

⁵⁴ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 33-34.

⁵⁵ Αυτός ο τύπος των σχολείων ονομάζονταν και σχολαρχεία. Στη μελέτη μας διατηρούμε τα εισαγωγικά στον όρο «ελληνικό» για να δηλώσουμε αυτόν ακριβώς τον τύπο εκπαιδευτικού ιδρύματος και για να γίνεται φανερή η αντιδιαστολή από τη γενική χρήση του όρου ελληνικό σχολείο.

⁵⁶ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική*, ό.π., σελ. 34.

⁵⁷ Ήδη από το 1823 το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδας προέβλεπε την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου σε όλα τα «πρωτοβάθμια ή στοιχειώδη» σχολεία, η οποία τελικά εφαρμόστηκε επί Καποδίστρια (1828-31). Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τόμ. Α' 1821-1894, Αθήνα 1983, σελ. κγ'-κθ'.

⁵⁸ Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1992.

πρωτόσχολοι ήταν επίλεκτοι μαθητές που είχαν ξεχωρίσει για τις ικανότητές τους έχοντας επιδείξει καλές επιδόσεις στα μαθήματα και καλή διαγωγή. Οι υπόλοιποι μαθητές κάθε αίθουσας ήταν χωρισμένοι σε ομάδες, όχι αποκλειστικά ανάλογα με την ηλικία τους αλλά και ανάλογα με τις γνώσεις που είχαν και την πρόοδό τους σε κάθε μάθημα. Σε κάθε ομάδα, ένας πρωτόσχολος δίδασκε ανάγνωση, γραφή και τις τέσσερις πράξεις της αριθμητικής, ενώ αργότερα και τα μαθήματα της Ιεράς Ιστορίας και των στοιχείων της Ελληνικής Ιστορίας, όταν αυτά προστέθηκαν στο πρόγραμμα σπουδών. Ο δάσκαλος σε τακτά χρονικά διαστήματα εξέταζε προσωπικά τους μαθητές της κάθε ομάδας, ελέγχοντας με αυτόν τον τρόπο την αποτελεσματικότητα του συστήματος.⁵⁹ Οι αίθουσες διδασκαλίας ήταν διαμορφωμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της μεθόδου. Στη μια πλευρά τους βρισκόταν η έδρα του δασκάλου υπερυψωμένη με ένα ψηλό κάθισμα που παρείχε τη δυνατότητα εποπτείας όλων των μαθητών. Ο χώρος μπροστά στην έδρα ήταν ανοιχτός ώστε να μπορούν να έρχονται οι μαθητές της κάθε τάξης κρατώντας στα χέρια τους τα βιβλία τους για να τους διδάξει αυτό που ήθελε ο δάσκαλος. Πάνω στην έδρα ήταν τοποθετημένα και επιπλέον καθίσματα που προορίζονταν για τους τυχόν επίσημους ή επισκέπτες που συχνά καλούνταν να παρακολουθήσουν το μάθημα (δημογέροντες, κληρικούς, μέλη της εφορίας, γονείς των μαθητών κτλ.). Στους τοίχους της αίθουσας εκτός από μια ή δύο αγιογραφίες, πίνακες ανάγνωσης και αριθμητικής, γεωγραφικούς χάρτες και πίνακες της Ιεράς Ιστορίας υπήρχαν αναρτημένα διάφορα αρχαία γνωμικά ή ρητά από την Αγία Γραφή γραμμένα με ωραία κεφαλαία γράμματα π.χ. «Παν μέτρον άριστον», «ο συ μισείς ετέρω μη ποιήσης», «Τον Θεόν φοβού, τίμα τους γονείς», «δράξασθε Παιδείας μη ποτέ οργισθή Κύριος» κ.ά.⁶⁰

Η υιοθέτηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ερχόταν να ανταποκριθεί στα οικονομικά δεδομένα και στις γενικότερες συνθήκες εκείνης της εποχής, όπως λ.χ. στην ύπαρξη πολύ μικρού αριθμού δασκάλων, καθώς έδινε τη δυνατότητα να εκπαιδεύεται μεγάλος αριθμός μαθητών από ένα μόνο δάσκαλο. Για την εξασφάλιση της τάξης, της πειθαρχίας και της εύρυθμης λειτουργίας προβλεπόταν μια σειρά αυστηρών κανόνων. Ήδη το 1830 είχε δημοσιευθεί στην Αίγινα η μετάφραση-προσαρμογή του βιβλίου του Sarazin, *Manuel des Écoles Élémentaires ou Exposé de la Méthode d'Enseignement Mutuel* από τον Ιωάννη Κοκκώνη με τίτλο: *Εγχειρίδιον δια τα Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου, υπό του Σαραζίνου*.⁶¹

Για την ανέγερση των σχολικών κτηρίων και τη διαμόρφωση των αιθουσών διδασκαλίας και των εν γένει διδακτικών υποδομών, υπήρχαν συγκεκριμένες προδιαγραφές με βάση ακριβείς οδηγίες και διαστάσεις.⁶² Επίσης, η διδασκαλία και όλη η σχολική ζωή διέπονταν από επακριβώς καθορισμένους και αυστηρούς κανόνες,

⁵⁹ Κ. Βακαλόπουλος, *Παιδεία και Πολιτισμός στην Ανατολική Θράκη*, ό.π. σελ. 37-39.

⁶⁰ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει*, τόμ. 19^{ος}, ό.π., σελ. 45-47.

⁶¹ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. λα', Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο. Μία Τυπολογία των Σχολικών Χώρων και Πρακτικών 1820-1900*, Αθήνα 1992, σελ. 84.

⁶² Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη*, ό.π., σελ. 92.

που ακολουθούσαν τις οδηγίες του *Οδηγού της Αλληλοδιδασκτικής* του Κοκκώνη.⁶³ Ο δάσκαλος έδινε προστάγματα στους μαθητές είτε με χτυπήματα του κουδουνιού είτε σφυρίζοντας με τη σφυρίχτρα του είτε με σύντομες φράσεις. Επίσης και οι πρωτόσχολοι έδιναν εντολές είτε με σύντομες φράσεις είτε κάνοντας συγκεκριμένες χειρονομίες.⁶⁴ Όλοι αυτοί οι κανονισμοί αποσκοπούσαν όχι μόνο στη διασφάλιση της τάξης, αλλά και στο να μην υπάρχουν αποκλίσεις από το αλληλοδιδασκτικό πρότυπο, ώστε να γίνεται ομοιογενής εφαρμογή της μεθόδου σε όλα τα σχολεία. Το κλίμα και τη λογική που επικρατούσε στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία συνοψίζει εύγλωττα και το εξής ρητό, το οποίο έπρεπε να είναι κρεμασμένο σε ευκρινές σημείο στον τοίχο πάνω από την έδρα: «ΕΙΣ ΤΟΠΟΣ ΔΙΑ ΚΑΘΕΝ ΠΡΑΓΜΑ, ΚΑΙ ΚΑΘΕΝ ΠΡΑΓΜΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΟΠΟΝ ΤΟΥ».⁶⁵

Ενώ στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία φοιτούσε μεγάλος αριθμός αγοριών δε συνέβαινε το ίδιο και στα αλληλοδιδασκτικά παρθεναγωγεία, όπου μέχρι το 1850 υπήρχε μικρή προσέλευση μαθητριών, επειδή γενικά επικρατούσε η αντίληψη ότι οι γυναίκες έπρεπε να μένουν στο σπίτι και να ασκούνται στις οικιακές εργασίες. Όταν όμως εισήχθη και η διδασκαλία των εργόχειρων, δηλαδή της κοπτικής, του ραψίματος, του πλεξίματος και του κεντήματος, η κατάσταση αυτή άλλαξε και ο γυναικείος μαθητικός πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται.⁶⁶

Στο ελληνικό κράτος η αλληλοδιδασκτική μέθοδος αντικαταστάθηκε επίσημα από τη συνδιδασκτική το 1880 με το Βασιλικό Διάταγμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου «Περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικίς σχολείοις»⁶⁷ ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την κατάργησή της και στα ελληνορθόδοξα σχολεία της Θράκης στο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό. Σύμφωνα με τη συνδιδασκτική μέθοδο ο δάσκαλος δίδασκε σε έναν περιορισμένο αριθμό μαθητών που είχαν όλοι τους το ίδιο μέσο επίπεδο σε όλα τα διδασκόμενα μαθήματα, χωρίς τη βοήθεια πρωτόσχολων.⁶⁸

Να επισημάνουμε ότι και εκείνη την εποχή υπήρχαν φωτισμένοι δάσκαλοι οι οποίοι χρησιμοποιούσαν στη διδασκαλία τους καινοτόμες πρακτικές ξεφεύγοντας από τα καθιερωμένα, όπως για παράδειγμα ο Ιωάννης Γεωργιάδης, που δίδαξε από το 1855 ως το 1880 στο σχολείο του Σωτήρος Χριστού, το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Αδριανούπολης. Ο Γεωργιάδης εφάρμοζε, όταν ο καιρός το επέτρεπε, δηλαδή από το Μάιο ως το τέλος Ιουνίου και το Σεπτέμβριο, την υπαίθρια διδασκαλία των μαθημάτων κάτω από τη σκιά των δέντρων της αυλής. Οι μαθητές παρακολουθούσαν τα μαθήματα καθισμένοι σε απλά φορητά θρανία.⁶⁹ Επίσης, στο Αυδήμι είχε ιδρυθεί σχολείο μεταξύ του 1840-1850 στην ευρύχωρη αυλή του οποίου υπήρχε μια βρύση και ένας μεγάλος πλάτανος ο οποίος γινόταν το δροσερό καταφύγιο για τη διδασκαλία των καλοκαιρινών μαθημάτων. Στο σχολείο αυτό οι τάξεις είχαν τα ονόματα των αναγνωστικών βιβλίων που χρησιμοποιούνταν στην

⁶³ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. 92-102.

⁶⁴ Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη*, ό.π., σελ. 136-138.

⁶⁵ Ι. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη*, ό.π., σελ. 156-157.

⁶⁶ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει*, τόμ. 19^{ος}, ό.π., σελ. 46.

⁶⁷ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. μβ' και 244.

⁶⁸ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση*, ό.π., σελ. 242-244.

⁶⁹ Γ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Αδριανουπόλει*, ό.π., τόμ. 19^{ος}, σελ. 49-50, Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, ό.π., σελ. 369-370.

κάθε μια. Έτσι η κατώτερη τάξη ονομαζόταν «Τάξις του Αλφαβηταρίου», ακολουθούσε η τάξη «Καλός πατήρ» ή «Πάππος» και τέλος η τάξη «Γεροστάθης» (πρόκειται για το ομώνυμο γνωστό παιδαγωγικό αναγνωστικό του Λέοντος Μελά το οποίο διαπραγματευόταν συνολικά όλα τα μαθήματα, δηλαδή μεταξύ των άλλων αριθμητική, γεωγραφία, ιερά ιστορία, γυμναστική κ.ά.).⁷⁰

Στα ελληνικά σχολεία της Θράκης εφαρμόζονταν, στο μέτρο του δυνατού, όχι μόνο οι διδακτικές μέθοδοι, αλλά και το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων των αντίστοιχων σχολείων του ελληνικού κράτους με την προσθήκη βέβαια της υποχρεωτικής διδασκαλίας της επίσημης γλώσσας του οθωμανικού κράτους. Πολύ μεγάλη βαρύτητα δινόταν στο μάθημα της πατριδογραφίας, που αποτελούσε ένα συνδυασμό των μαθημάτων της ιστορίας και της γεωγραφίας.⁷¹ Όμως, παρά τις συνεχείς προσπάθειες που κατέβαλαν το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, και οι μεγάλοι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι της Κωνσταντινούπολης, της Αδριανούπολης και της Ραιδεστού, δεν επιτεύχθηκε ο συντονισμός της λειτουργίας των σχολείων ώστε αυτά να εφαρμόζουν ενιαίο σύστημα διδασκαλίας και προγράμματος σπουδών και γενικά να λειτουργούν όλα ομοιόμορφα.⁷²

Στη συνέχεια παραθέτουμε ενδεικτικά τα διδασκόμενα μαθήματα στην ελληνική σχολή του Σουφλίου, από μία Έκθεση σχετικά με τα σχολεία της πόλης αυτής, η οποία συντάχθηκε το Μάρτιο του 1877 και, όπως μας πληροφορεί ο Βαφείδης, απόκειται στο φάκελο υπ' αριθ. 434 «Περί Θράκης», της Βιβλιοθήκης της Βουλής: *«Α' τάξις: Γνωμικά. Σχολαστικοί. Νεκρικοί διάλογοι. Ενύπνιον Λουκιανού, και του Χρυσοστόμου περί προσευχής. Γραμματική Γενναδίου μέχρι ρημάτων. Γεωγραφία Σακελλαρίου Ελλάς και Ευρωπαϊκή Τουρκία. Αριθμητική Γεράκη μέχρι συμμιγ. αριθ. Ιερά Ιστορία Πανταζή, Τεχνολογία και Καλλιγραφία. Β' τάξις: Κύρου Παιδεία Βιβλ. Α' κεφ. δ' και ε' Βιβλ. Η' κεφ. α' μέχρι στ', Βιβλ. Γ' κεφ. α'. Γραμματική Γενναδίου μέχρι συνθέσεως, Γεωγραφία Σακελλαρίου Η Ευρώπη. Αριθμητική Γεράκη μέχρι μεθόδων. Γενική Ιστορία η Αρχαία Πανταζή. Ιερά Ιστορία Πανταζή. Νέα Διαθήκη. Τεχνολογία. Ορθογραφία και Καλλιγραφία. Γ' τάξις: Πλουτάρχου, Περί παιδων αγωγής. Εκ των Παραλλήλων βίων ο Θεμιστοκλής. Ισοκράτους, προς Δημόνικον και προς Φίλιππον. Γραμματική μέχρι τέλους. Πρακτική Αριθμητική μέχρι τέλους. Γεωγραφία Σακελλαρίου Αι Ήπειροι εκτός της Ευρώπης. Γενικής Ιστορίας Πανταζή η Μέση και η Νέα.*

⁷⁰ Α. Γιαννακόπουλος, Ιστορία Αυδημίου (Ευδήμου Πλάτανος), *Θρακικά*, τόμ. 33^{ος}, Αθήνα 1960, σελ. 163-164, Α. Γερμίδης, Τα Γανόχωρα της Ανατολικής Θράκης, *Θρακικά*, τόμ. 46^{ος}, Αθήνα 1972-1973, σελ. 208-210.

⁷¹ Το μάθημα της πατριδογραφίας συνέβαλλε καθοριστικά στην ενίσχυση του εθνικού φρονήματος και έπαιξε σημαντικό εθνοποιητικό ρόλο καθώς η Ιστορία επιβεβαίωνε την ελληνική παρουσία και ενότητα στο χρόνο, ενώ η Γεωγραφία αποδείκνυε την ενότητα του ελληνισμού στον τόπο. Μ. Θεοδώρου, *Μορφές Προβολής των Εθνικών Ζητημάτων στην Κωνσταντινούπολη και Ανατολική Θράκη, κατά την Περίοδο 1875-1900*, Θεσσαλονίκη 2001 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ.), σελ. 149-150.

⁷² Ε. Μπελιά, Ελληνικά Σχολεία της Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885), *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου «Η Τελευταία Φάση της Ανατολικής Κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)»*, Αθήνα 1983, σελ. 534-535, Αργυρόπουλος, *Ο Υστερος Βίος της Ελληνικής Εκπαίδευσης στη Μείζονα Θράκη (Βιλαέτι Αδριανουπόλεως) κατά την Περίοδο 1900-1922*, Θεσσαλονίκη 2003 (διδακτορική διατριβή Τμήματος Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ.), σελ. 57-58.

Γεωμετρία μικρά Γεράκη. Κατήχησις Δαρβέρεως. Συντακτικόν Παπανικολάου. Σύνταξις. Τεχνολογία. Ορθογραφία κτλ.».⁷³

Επίσης, παραθέτουμε το αναλυτικό πρόγραμμα της δημοτικής σχολής του Ορτάκιοϊ, το οποίο περιλαμβάνεται στον παραπάνω φάκελο και έχει συνταχθεί από το διευθυντή της Χ. Α. Κητανίδη στις 5 Μαρτίου του 1877. Στη σχολή φοιτούσαν συνολικά 120 μαθητές, που ήταν χωρισμένοι σε δύο τμήματα, ένα νηπιακό και ένα συνδιδασκτικό, με 6 συνολικά τάξεις στις οποίες δίδασκαν ο Διευθυντής -στις τρεις ανώτερες- και ένας δάσκαλος -στις τρεις νηπιακές - τα εξής μαθήματα: « **Α' τάξις** (η ανώτατη): *Ελληνικά, Γνωμικά και συντόμους φράσεις. Αστεία Ιεροκλέους και Αισωπείους μύθους. Ιεράν Ιστορίαν Βερναρδάκη. Ελληνικήν Ιστορίαν Ίρβιγγος. Γεωγραφίαν μικράν Σακελλαρίου, Αριθμητικήν Δράϊκη α' και β' τμήμα. Ορθογραφικά γυμνάσματα και απαγγελίαν ποιημάτων.* **Β' τάξις:** *Ανάγνωσιν ελληνικού κειμένου. Ιεράν Ιστορίαν μικράν Βερναρδάκη. Ελληνικήν Ιστορίαν Ίρβιγγος. Τύπους της γραμματικής της ελληνικής γλώσσης και Αριθμητικήν Δράϊκη α' τμήμα.* **Γ' τάξις:** *Ανάγνωσιν Γεροστάθη μετ' αναπτύξεως. Ιεράν Κατήχησιν Κοραή. Καλλιγραφίαν. Αριθμητικήν (πρόσθεσιν και αφαιρέσιν).* **Νηπιακόν τμήμα. Α' τάξις:** *Ανάγνωσιν μετ' αναπτύξεως. Προσευχάς. Αριθμητικήν, έγγραφον και άγραφον και Καλλιγραφίαν.* **Β' τάξις:** *Συνδεδεμένην ανάγνωσιν μεθ' ερμηνείας των λέξεων. Γραφήν επί των Αβακίων και Αριθμούς.* **Γ' τάξις:** *Συλλαβισμούς.*».⁷⁴

Από την εξέταση των παραπάνω προγραμμάτων γίνεται εμφανές το πώς αντιλαμβάνονταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες οι φορείς που διαχειρίζονταν τα εκπαιδευτικά πράγματα, καθώς και ποιους σκοπούς θεωρούσαν ότι έπρεπε να εξυπηρετούν οι παρεχόμενες σπουδές. Συγκεκριμένα βασικές προτεραιότητες ήταν η εκμάθηση και εμπέδωση της ελληνικής γλώσσας με μαθήματα όπως η Ανάγνωση, η Ορθογραφία, η Γραμματική και η Καλλιγραφία, και το ηθικοπλαστικό περιεχόμενο της παιδείας, μέσω της διδασκαλίας της Ιερά Ιστορίας, της Νέας Διαθήκης, της Κατήχησης κτλ. Συμπληρωματικός ήταν ο ρόλος της Ιστορίας και της Γεωγραφίας, ενώ η Αριθμητική κατείχε δευτερεύουσα θέση και η Γυμναστική απουσίαζε εντελώς. Επιπλέον ο αρχαιογνωστικός χαρακτήρας του «ελληνικού» σχολείου δηλώνεται από την εισαγωγή μαθημάτων που αφορούσαν τη μελέτη έργων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Είναι εμφανής λοιπόν ο ελληνορθόδοξος προσανατολισμός της εκπαίδευσης, μέσω του οποίου επιδιώκονταν η διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, βασικά στοιχεία της οποίας ήταν η γλώσσα, η θρησκεία και η ιστορία.

Συμπερασματικά

Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες εκμεταλλευόμενες τις ευνοϊκές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία εξαιτίας του Τανζιμάτ επιδόθηκαν σε

⁷³ Ν. Βαφειδής, Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης και ο Φάκελλος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. ΙΗ', Αθήνα 1953, σελ. 9, Ν. Βαφειδής, Συμβολή εις την Ιστορίαν του Σουφλίου, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. 31^{ος}, Αθήνα 1965, σελ. 291-292.

⁷⁴ Ν. Βαφειδής, Εκκλησιαστικά Επαρχία της Θράκης, τόμ. ΙΗ', ό.π., σελ. 125.

μια προσπάθεια για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στη Θράκη. Η πλειονότητα των σχολείων των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων ανήκαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Σε μια περίοδο που είχε αρχίσει ο ελληνοβουλγαρικός εθνικός ανταγωνισμός και ο αριθμός των σχολείων αποτελούσε ένα από τα ποσοτικά κριτήρια για τον προσδιορισμό της εθνικότητας, ήταν φυσικό να προτάσσεται ως επιτακτική η ανάγκη ίδρυσης νέων σχολείων και η συνέχιση της λειτουργίας όσων ήδη υπήρχαν, όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο της Θράκης, ώστε να διατηρηθούν οι περιοχές αυτές στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τις προβλέψεις του άρθρου 10 του φερμανιού για την ίδρυση της Εξαρχίας το 1870.

Τα οικονομικά μεγέθη που απαιτούνταν για τη χρηματοδότηση των σχολείων ξεπερνούσαν τις δυνατότητες των παραδοσιακών φορέων εκπαίδευσης, δηλαδή της Εκκλησίας και των κοινοτήτων. Έτσι καθοριστική ήταν η συμβολή της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης των Ρωμιών στην οικονομική υποστήριξη της εκπαιδευτικής προσπάθειας, καθώς οι συντεχνίες αλλά και αρκετοί εύποροι Ρωμιοί συνεισέφεραν οικονομικά με χορηγίες. Τέλος, το εγχείρημα υποστηριζόταν οικονομικά και από το ελληνικό κράτος, στο μέτρο των δυνατοτήτων του.

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από το 1861 με τη σύσταση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Ακολούθησε η ίδρυση ενός μεγάλου αριθμού από φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους σε όλη τη Θράκη, καθώς και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων το 1869 στην Αθήνα. Οι τελευταίοι στήριζαν με κάθε μέσο την εκπαιδευτική προσπάθεια συμβάλλοντας καθοριστικά, όχι μόνο με την οικονομική τους αρωγή, αλλά και με τη συμβολή τους σε ζητήματα οργάνωσης και συντονισμού.

Στα σχολεία εφαρμοζόταν αρχικά η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και προοδευτικά η συνδιδασκτική, καθώς και το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων των σχολείων του ελληνικού κράτους. Παρόλ' αυτά δεν υπήρχε ομοιογένεια, καθώς παρατηρούνταν σημαντικές διαφορές και αποκλίσεις, παρά τις συνεχείς προσπάθειες συντονισμού από την Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή και από τους μεγάλους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους. Μεγάλη σημασία, εκτός από το μάθημα της ελληνικής γλώσσας, δινόταν και στην πατριδογραφία, για να εξυπηρετηθούν οι εθνικοί στόχοι.

Ακόμα, υπήρχε πρόβλημα σχετικά με τη στελέχωση των σχολείων με καταρτισμένους και ικανούς εκπαιδευτικούς. Κύρια δεξαμενή από όπου αντλήθηκε διδακτικό προσωπικό υπήρξε η Ελλάδα. Ωστόσο, ο αριθμός των δασκάλων που προερχόταν από το ελληνικό βασίλειο δεν ήταν επαρκής για να καλύψει τις ανάγκες σε ολόκληρη την περιοχή. Με σκοπό να καλυφθούν οι ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό από τον τοπικό πληθυσμό, ιδρύθηκαν τον Οκτώβριο του 1874, με πρωτοβουλία του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και με την οικονομική ενίσχυση του Γεωργίου Ζαρίφη, τα «Ζαρίφεια Εκπαιδευτήρια» της Φιλιππούπολης.⁷⁵

⁷⁵ Τα «Ζαρίφεια Εκπαιδευτήρια Φιλιππούπολεως» αποτελούνταν από δύο σχολεία στα οποία είχαν προστεθεί και γυμνασιακές τάξεις (μια κεντρική ελληνική σχολή και ένα κεντρικό παρθεναγωγείο). Για την απρόσκοπτη λειτουργία τους ο Γ. Ζαρίφης τα είχε προικίσει με μια σημαντική δωρεά 1.000 χρυσών λιρών ετησίως, παραχωρώντας τα εισοδήματα από τα κτήματά του στους Σοφάδες της

Τέλος, παρά την έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των δύο πόλων που εμπλέκονταν στην εκπαιδευτική διαδικασία, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, και παρά τις οργανωτικές, οικονομικές και τις άλλες δυσκολίες που παρουσιάσαμε, η εκπαίδευση στη Θράκη αναπτύχθηκε κατά την περίοδο 1830-1878, ενώ τέθηκαν οι βάσεις για τις εξελίξεις που θα ακολουθήσουν τις επόμενες δεκαετίες.

Τσουρής, Ν. (2015). Η Εκπαιδευτική Δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη (1830-1878). Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 207-225.

Νικόλαος Τσουρής, M.Sc.

Δάσκαλος

1^ο Μειονοτικό Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής
Π. Μαυρομιχάλη 29,
69100-Κομοτηνή
E-mail: ntsouris@sch.gr

Θεσσαλίας. Βλέπε: Σ. Αντωνιάδης, Η Ελληνική Εκπαίδευσις εν Φιλιππουπόλει, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα 1946-1947, σελ. 81-87.

